

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Философски факултет

Катедра „История и теория на културата“

УПОТРЕБИ И УПРАВЛЕНИЕ НА ДИСОНАНТНО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

(Паметници на монументалното изкуство, 1944-1989)

Дисертант: Даниела Петрова Симеонова-Коруджиева

Автореферат на дисертация

за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“

Научна специалност 05.08.33: Теория и история на културата (Културно наследство)

Професионално направление 3.1: Социология, антропология и науки за културата

Научен ръководител:

Проф. д-р Александър Динов Кьосев

София, 2015

Дисертационният труд бе обсъден на заседание на катедра „История и теория на културата” към Философски факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски” на 01.10.2015г.

Дисертационният труд се състои от 229 страници, съдържащи увод, три глави, заключение и библиография. Към работата отделно има притурка с приложения – 30 страници илюстрации.

Съдържание на дисертацията

Увод	5
Опит за рамкиране на проблема (въпроса)	5
Актуалната ситуация.....	11
Опити върху понятията и аргументи за употребата им тук	14
<i>Дефиниране на проблемите: културно наследство и дисонантно културно наследство</i>	16
<i>Дисонантно културно наследство в България. Рамката на разбирането</i>	19
<i>Предмет и обект на изследването</i>	20
Формулиране на изследователски задачи и цели.....	21
Методи на изследване и план за структуриране на изложението	23
Глава първа: Културното наследство и дисонантното културно наследство в контекста на „социалната рамка“ на актуалната ситуация и проблемното настояще	25
1. Въпросите на паметта в отношение с понятието „културно наследство“ или как се отнася културното наследство към паметта и местата на памет.	25
<i>Памет и наследство в локален контекст – мрежата от монументи (места на памет)</i>	28
Специалните функции на монументите на „създатели на памет“ и тяхната обща визуална характеристика	35
Посткомунистическите причини за дисонантността.....	39
Отхвърляне на една памет. Реституция на забранената памет	43
2. Културно наследство = човешки права?	45
За ролята на защитните норми и на международните организации.....	49
Глава втора: Правни проблеми при управлението на културното наследство. Недвижимо културно наследство	53
Общи правни въпроси на регулацията.....	54
Преглед на законодателството на Република България регулиращо въпросите на културното наследство преди 2009 година – до приемането и влизането в сила на Закона за културното наследство	58
Част I Правна рамка.....	69
1. Действащата уредба. Общи въпроси и критичен преглед	69
2. Общи правни въпроси на собствеността, касаещи недвижимо културно наследство.	73

Процедури по Закона за културното наследство.....	79
Възможности за отдаване на концесия върху недвижими културни ценности. Адекватни ли са търговските механизми за управление на културни ценности.....	96
Концесия върху недвижими културни ценности.....	98
<i>Правна уредба на авторските права в контекста на паметниците – дисонантно наследство.....</i>	<i>100</i>
Дисонантните паметници от времето на комунизма - статут и регулация – в контекста на вече изложената уредба	103
Част II Практиката.....	104
Съдебната практика или за приложимото право в казуси на протеста и употребата на паметници като инструмент на протест.....	104
Монументалните паметници от епохата на комунизма спрямо приложимата правна рамка.....	116
Глава трета: „Неразрешимите“ казуси на дисонантното културно наследство.....	121
Аргументи за избора на симптоматичните казуси на дисонантност (идентифициране и анализ).....	121
Употреби на дисонантно културно наследство.....	122
ПАМЕТНИК НА СЪВЕТСКАТА АРМИЯ (СОФИЯ).....	123
Историографски данни.....	123
Аспекти на дисонантността. Теоретична гледна точка. Употребите.....	129
Правоприемството?.....	132
В крак с времето или за новите употреби.....	138
ПАМЕТНИК НА СЪВЕТСКАТА АРМИЯ – АЛЪОША (Пловдив).....	146
Историографски данни факти около изграждането. Замисълът. Альоша vs. Херкулес.....	147
Дисонантно възприемане на паметника – наследство.....	149
Какво се случва?.....	149
МАВЗОЛЕЯТ: ВЗРИВЕНИЯТ ПАМЕТНИК.....	152
Историографски данни и факти.....	154
Функция на мита и прояви на дисонантност след 1989.....	157
Големият взрив.....	158
ДОМ-ПАМЕТНИК НА БКП (БУЗЛУДЖА).....	162
Историографски данни и факти.....	162
Дисонантност и употреби около „случаят“ Бузлуджа.....	165
Политическите употреби в контекста на настоящето.....	168
ПАМЕТНИК „1300 ГОДИНИ БЪЛГАРИЯ“.....	171
Историографски данни и факти.....	172

Проявите на дисонанс и новите употреби на паметника	175
Гордиевият възел от гледна точка на правното положение – разплетен	192
ПАМЕТНИК „ЗНАМЕ НА МИРА“, СОФИЯ	199
Употребите. Има ли дисонанс или налице е първото изключение?	201
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	204
БИБЛИОГРАФИЯ	213

Структура и съдържание на дисертацията

Дисертацията е структурирана в увод, три глави и заключение. В нея е търсен отговор на въпросите: какви са съвременните политически, културни, социални, икономически и други (идеологически, ритуални, протестни, вандализиращи и пр.) **употреби** на дисонантното културно наследство от епохата на комунизма в България, какви са възможностите за адекватно **управление** посредством съобразена със спецификите му правна рамка.

Обект на изследването е **темата за културното наследство** в неговата многопластовост и нееднозначност, когато то е **извън** парадигмата за наследството като безпротиворечивото благо. Затова конкретен предмет на работата е дисонантното културно наследство с фокус на изследването: **УПОТРЕБИ И УПРАВЛЕНИЕ НА ДИСОНАНТНО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО (Паметници на монументалното изкуство, 1944-1989.)**

В рамките на изследователския предмет са разгледани конкретните проблеми с паметниците от периода 1944-1989 и са обсъдени евентуални механизми за справяне.

Дисертацията има своеобразен двоен фокус на работата, който бе приложен посредством структурирането на съдържанието в три тематични глави, а именно: изследване на конкретни казуси с дисонантно културно наследство, пречупване през фокуса на правната рамка, задаваща управлението и културологичен фокус – рефлексия на употребите чрез паметта/забравата на това дисонантно културно наследство. Заради този двоен фокус бе избрано и това заглавие на работата – *Употреби и управление на дисонантно културно наследство*.

Темата е уплътнена с търсене на разрешение на актуалните въпроси - до колко подлежи на закрила и съхранение *дисонантното наследство*, каква е неговата ценност и дължим ли на идните поколения съхранението на тези обекти като част от културното наследство или субективната му оценка днес като „не-ценност“ е решаваща, ако то е не-ценност, какво следва

да бъде неговото управление и фактическо битие? Отчетена е новата глобална ситуация, в която нормативната база става от национална - международна задача, от там – легитимирането на **културното наследство** чрез базовата ценност **човешки права**. Тези въпроси са поставени остро днес и разрешени различно в различните случаи с паметници, на базата, на което могат да бъдат изведени следните подкатегории паметници – дисонантно наследство:

- Паметници, за които се спори, но не са разрушени;
- Паметници, за които се спори, но не са поддържани и сами се разрушават – своеобразен отказ от наследство;
- Паметници, около които има акции и сблъсъци;
- Паметници, които са възстановени (като „Знаме на мира“) – т.е. прието наследство, получило (някаква) легитимация;
- Паметници, които са разрушени и вече ги няма („Мавзолеят“, а вероятно и много други)

Изследователската методология включва анализ и коментар на теоретични разработки по темата, на нормативни източници, както и антропологичния метод на включеното наблюдение, посредством участие в различни форуми, формати и обсъждания около изследователския въпрос, анализ на позициите, изразени в публичния дискурс, включително неформални, анонимни форумни говорители, наред с аргументирани позиции в публикации на видни обществени фигури и пр. Наблюдения са осъществени основно в публикации в печата – по отношение на данни, събития и спорове отпреди „ерата“ на интернет, както и на публични материали в онлайн издания на вестници, списания, форуми, платформи за дебат, репортажи от дискусии и др. от по-късен период на дебатите.

В резултат на изследването е съставена база данни за историята на управлението и употребите на най-важните казуси с паметници – дисонантно наследство, описание и критичен анализ на нормативната уредба и преглед на публичните употреби на това наследство.

Събрана, идентифицирана и описана е съвкупност от силно дисонантно, но и знаково наследство: мемориалните паметници от определен времеви отрязък (1944-1989) – а именно **„извадката“**: Паметник на Съветската армия (София), Паметник на Съветската армия – „Альоша“ (Пловдив), Паметник „1300 години България (София), Дом-паметник на БКП (Бузлуджа), Мавзолеят (София), Комплекс „Знаме на мира“ (София).

Всъщност, може би, за първи път паметниците от времето на комунизма биват идентифицирани като група, като културно наследство и получават работно наименование: **дисонантно културно наследство**. Вероятно за първи път се търси разрешение на проблемите с паметниците на плоскостта на концепциите за културно наследство като част от фундаменталната ценност човешки права и като се стъпва на нормативна рамка – международна и вътрешноправна.

Кратко изложение на дисертацията

Увод (с. 5 – 25)

В увода е аргументиран изборът на проблем, неговата актуалност и острота, необходимостта да се търси решение тъкмо днес, маркирани са основните параметри на изследването – изследователският проблем, целите, задачите и методологията на изследване. Обсъдени са понятията и аргументите за употребата им тук, начертан е план за структуриране на изложението. Визуализирани са проблемите при определени категории наследство, които са спорни, противоречиво приети и определени тук като **дисонантни**. Изложени са съображенията за употребата тук на това именно работно понятие, въведено и със заглавието на работата – **дисонантно културно наследство**.

В научните изследвания културното наследство обикновено се разбира като **очевидно позитивно благо**, старини, които следва да бъдат съхранявани и опазвани. По този начин е и нормативно закрепено. Затова и от юридическа гледна точка, закрилата на наследството е основна задача и конкретните правни норми са създадени с тази цел. В този смисъл е подробно разработена и международноправната закрила на културното наследство. Активните действия са в един глобален контекст, който налага тотално преосмисляне на чисто националния и вътрешен подход на отделните държави към една унифицирана правна рамка, почиваща на общи принципи и ценности. Все по-често се приема и **разбирането за управление на наследството** като основен двигател и субстрат за устойчиво и дългосрочно развитие на регионите, което може да реализира значителни икономически ползи. Така идеята за адекватно управление на наследството разширява своя обхват, обемайки в себе си задачата за създаване на мерки за непосредствена закрила на материалното и нематериалното културно наследство.

Проблематична се оказва ситуацията, в която се появява някакъв вид **конфликт**. Такъв се проявява например при оценностяването и приемането, респективно отказът да се приеме

определено наследство, при определяне на обществената му значимост и принадлежност към общата маса на наследството - разглеждано като **активно действие** – приемане/отказ да се приеме. Така актуалност придобива въпросът: кой трябва да дефинира/кой има правото да дефинира културното наследство като такова? И освен това – според какви принципи се осъществява това управление, каква легитимация има то? Кой е овластен да управлява наследството и да поема ползите/негативите от наследството? Защото наследството може както да обединява общностите/личностите, така също и да разделя, да противопоставя. *Ето защо наследството не може да се схваща като неутрална категория само по себе си, нито като инструмент за самоопределяне, нито като унаследено нещо, което е безспорно позитивно, безпроблемно благо*: културното наследство е концепция, която е инструмент на самоопознаването, улеснява комуникацията и познанието и води към опазване на сегашната култура и нейното историческо минало. Но културното наследство може да бъде и инструмент за натиск, може да бъде и непреодолима разделителна линия. Следователно, то *трябва да бъде дефинирано във връзка с друга безспорна ценност*, така че това да даде възможност да се прецени всеки отделен случай и да се предложат решения за евентуални конфликти. В този смисъл, логична, като форма на позоваване на благо „от последна инстанция“, се явява идеята на Силверман (Silverman, H., D. Fairchild Ruggles: 2007), че *правото на културно наследство е част от основните човешки права*, наред с правото на живот, свобода на убежденията и т.н.

На базата на тези предварителни пред/положения се развиват търсенията и задачите на настоящето дисертационно изследване, в което център е именно широката и комплицирана тема за културното наследство в България и **по-конкретно изградената мрежа от монументи в периода от 1944 до 1989 г.**, превърнала се в (дисонантно) наследство, когато комунистическият режим рухва.

Дисонантността на това наследство е очевидна. Самият термин *дисонантност* принадлежи на Ашуърт и Тънбридж (Tunbridge, J.I., G.J. Ashworth: 1996) и е употребяван именно относно наследството. Дисонантността е понятие, което съдържа в себе си имплицитно заложеното разбиране за липсата на хармония (противоречие). Според авторите и двете - и историята, и наследството са резултат на съзнателен избор и целенасочена **употреба на миналото за цели изцяло в настоящето** и трансформирани посредством *интерпретация* (историческа). Историята бива разгледана като нещото, което историците са приели за такова (отново тенденциозен и волеви акт), а наследството е това, което обществото не просто получава, а решава да наследи, т.е. презумира се един активен, волеви акт на избор, няма и следа от

претенцията за обективност, реалност и т.н. – всичко е акт на избор и решение съобразно днешните (Артог, Ф.: 2004) или актуалните разбирания.

Глава първа: Културното наследство и дисонантното културно наследство в контекста на „социалната рамка“ на актуалната ситуация и проблемното настояще (с. 25 – 51)

В първа глава са изследвани проблемите на културното наследство във връзка с понятията за **памет и история**, посткомунистическите причини за дисонантността, **памет и културно наследство** в локален контекст – мрежата от монументи и техните специални функции, наред с критика на концепцията за културно наследство като безпротиворечиво благо и всеобща ценност. Прави се преход от концепцията за наследството – благо, посредством фундаменталната ценност на закрилата на човешките права, част от които е и **правото на културно наследство** – към втора глава.

Поставени са следните акценти:

- Връзка между понятията памет и културно наследство;
- Критика на културното наследство като очевидно позитивно благо, аргументация на легитимността на понятието дисонантно културно наследство;
- Дефиниране на дисонантното културно наследство като конфликт, не просто като неприемане на определено наследство, а като спорове и конфликти около неговата историческа, естетическа и паметова ценност, отсъствие на консенсус и хармония;
- Търсене на посткомунистическите причини на дисонантността – през възникването на „карта“ от монументи, целяща да запечати идеологията за вечни времена до нейното разпадане и от там - споровете около това, което е останало като наследство;
- Аргументация на необходимостта от разширяване на понятието „културно наследство“, така че да отрази и дисонантното такова, за да се потърсят евентуално съответни и възможни в ситуацията механизми на управление;

Ние считаме, че може да се защити разбирането, че културното наследство е най-видимата част от всичко онова, което се включва в понятието *памет*. Паметта е онази недотам видима нишка, която регулира основните разбирания и идеи на всеки, макар че далеч по-изследвано и

интерпретирано под една или друга перспектива, е по-общото *понятие за култура* (от което понятието *памет* е част). Всекидневният живот, със своите регулации, правила и ценности съставлява първата социална рамка, която огражда паметта. В този смисъл, *културното наследство може да бъде означено като второ* или над ниво, в което паметта касае едни вече оценностени аспекти. Едно своеобразно над-ежедневно помнене, защото е оградено, обособено от ежедневието именно чрез статута *културно наследство*. В този смисъл, то може да бъде определено и като ценностно извлечение, избран и акцентиран откъс от миналото.

Целенасочено изградената (в периода 1944 – 1989) пропагандна карта на паметта – паметници, мемориали, архитектурни композиции след рухването на комунистическия режим е дисонантно приемана. Значението на местата на памет след разделната 1989 г. коренно се променя, променя се и паметта по отношение на тези места в синхрон с новата социална и политическа рамка на обществото (Халбвак: 1996). Най-общо казано, особено в първите години на прехода, те престават да са единни и държавно унифицирани, а влизат в конфликтен режим, режим на борба между два несъвместими идеологически разказа. Това е основната причина да се случи както пълното отхвърляне на доскорашните места на памет, така и опитите те да бъдат поддържани и реставрирани. Отключва се противоречие, паметниците изглеждат като влизащи в тотално несъответствие с актуалните конструкти на настоящето. Отрицание, забравя в парадигмите на изтласкване на една нежелана памет („Нима това съм бил аз?..“). Травматичното спомняне се изразява в конфигуриране в настоящето на едни отминали събития в рамките на една нова стратегия, в която се вплита и идеята за близкото или по-далечното бъдеще (Китщайнер: 2004).

Тази проблематика се усложнява, като се вземе предвид, че не става дума за само за процеси на колективната памет (памети) в някакъв чист вид, а за такива, при които паметта и разказите се контролират идеологически, в случая с комунизма – и всички ресурси на институциите и на държавната машина, а в периода след 1989 г – от враждуващи версии на миналото и настоящето. Това поражда изключително сложна амалгама между индивидуалната памет, различните видове и нива на колективната памет – семейни, родови, поколенчески и пр. и идеологическите рамки, налагани с държавна и партийна политика. Тъкмо тази амалгама се привижда като духовно наследство, скрито зад материалното наследство на паметниците, тъкмо тя се оспорва (или защитава) в настоящето. Може да се каже, че дори собственият ***материален израз на монументите бива променен сливайки се с динамичния градски пейзаж*** в унисон с новата памет за унаследеното.

Монументалното наследство на комунизма илюстрира дисонантност на възприятията и помненето, ясно се вижда и тяхната връзка с промените в социалното и политическо настояще, на забравата ли подлежи всичко онова, което няма отправни рамки в това настояще (Халбвакс: 1996).

Специалните функции на монументите на „създатели на памет“ кореспондира с тяхната обща визуална характеристика – в т.н. канон на „соцреализъм“ (Аврамов: 1992, 2013), посредством който се случва пропагандата. Пропаганда чрез изкуството с преките атрибути на властта - всяко приемане на изкуството като такова, извън властовата система/парадигма е невъзможно, тъй като неговата функция не е такава: *„пропагандата в тоталитарната система винаги е била един от основните атрибути на властта, обслужваща я с най-голяма „преданост“* (Крачунова: 1992). За това и днес често се твърди, че заради тяхната и несъмнена служба на изкуството за целите на пропагандата е трудно **да се отделят** естетическите характеристики на изкуството и скулптурата от периода (Аврамов: 1992, 2013). Иронията е, че каквато е употребата преди 1989 - такава е и след, а именно на основен визуален образ на пропагандата, но с различен знак. Затова именно паметниците са на „фронтовата линия“ на протестите отхвърлящи политическа система през 1989 г. и 90-те.

Така получените се отрязъци от проблематична памет (места на памет) – каквито са монументите съгласно приетото тук разбиране, показват едновременно сложната корелация в настоящето на употреби и управление на паметта в нейното опредметяване (в паметниците) и взаимосвързаността между памет, забравата и промяна на значението (сегащото разбиране и помнене не съответстват на вложеното при изграждането на монументите). Тази ситуация е отчетливо дисонантна, но също така може да бъде определена и посредством един оперативен (работен) термин - **особена ситуация на пост-преход** (доколкото може да даде една обяснителна парадигма на различията, защото има тотална промяна между отделните отрязъци от време след епохалното разделение на 1989).

Самата дисонантност се мени, не е статична, а динамично явление, което търпи развитие - монументите от „оръжие“ на пропагандата и контрапропагандата в някои случаи и погледнати под определен ъгъл са *умиротворени* до екзотичен туристически продукт на пост-социалистическия Изток, който често бива претворяван в реплики, сувенири, фланелки и пр. аксесоари за носталгично настроените или не потребители. Т.е. в последните години възприемането не може да се поляризира само в двата противоборстващи дискурса на

„демонизацията“ и носталгията, а има и поне още един, който би могъл да бъде определен или като „неутрален“ (спрямо другите два) или като ироничен, или направо търговски.

Така отново можем да се върнем към въпроса, който се поставя: Културното наследство като концепция, възприемана с позитивен ценностен знак, може ли да съществува с отрицателен заряд и как? Тъй като закрилата на културното наследство в чисто материален аспект – физическо запазване и реконструкция на материални обекти и нематериално културно наследство е мотивирана предимно според „мярката“ за споделено човешко благо с полза за човечеството.

Поради причината, че в практиката в определени случаи и в определени контексти, културно наследство е третирано като *повод за срам* или инструмент за натиск, в теорията, а и при създаването на нормативни актове на международно ниво, този проблем започва да се поставя. Започва да става все по-често дума за **защита и на такива проблемни казуси на културно наследство**, като това върви по линията на обвързването на културното наследство с *правото на културно наследство*, а от там със свръх-благого - **човешки права**. Т.е. налице е своеобразно ново **легитимиране на културно наследство** чрез базовата ценност **човешки права**. Мисленето днес на плоскостта **културно наследство – човешки права** се дължи на поставеното през 1948 г. начало с приемането на *Всеобща декларация за правата на човека*.

Опирайки се на този (и други) основополагащи нормативни документи считаме, че **връзката между културно наследство и човешките права** е един от същностните обяснителни механизми на проблемите с дисонантните наследства. Правото на културното наследство е същностен компонент на човешките права, защото от концепцията за наследството зависи това индивидуалната и груповата идентичност да бъдат зачитани и закриляни. Понятието „световно културно наследство“ може и де факто провъзгласява толерантност – то предполага, че културните наследства следва да са в състояние на мирно съвместно съществуване. Защитните норми и организации имат съществена роля и значение за културното наследство. Както се изложи по-горе, самото създаване на конструкцията „културно наследство“ е тясно преплетена с началото на нормативната му закрила.

Политическото говорене за опазване на културното наследство също съществува паралелно и неизменно едновременно с понятието и нормативната рамка. Със създаването на международните конвенции за закрила на културни ценности като част от общочовешкото наследство се два легитимност на понятието, създадено от хуманитарните науки. Затова

смятаме, че работното понятие използвано в работата дисонантно културно наследство е може би една малка първа крачка към справянето и намирането на адекватни решения и политики спрямо него, посредством „забелязването“ му в нормативните актове, регулиращи управлението на наследството.

Глава втора: Правни проблеми при управлението на културното наследство. Недвижимо културно наследство (с. 51 – 119)

В глава втора, тръгвайки от новото легитимиране на наследството чрез фундаменталната ценност „човешки права“, се поставя акцент върху ситуацията, в която нормативната база (вече международна задача) поставя програмни рамки, с които националната държава следва да се съобразява. Изследвана е **действащата в България правна рамка** – процедури, възможности и управленски практики, решения, вземани в рамките на настоящата нормативна база. Прави се подробно изложение и критичен анализ на релевантната правна рамка, в която понастоящем можем да търсим решения в казусите възникнали около дисонантно културно наследство.

Правната рамка задава механизмите на управление, поради което трябва да бъдат изяснени параметрите, в които е поставено дисонантното наследство. Проблемите при приложението (практиката) на така съществуващата рамка и нейната релевантност и адекватност спрямо паметниците също са коментирани. Те са и своеобразен преход към глава трета – случаи с паметници, емблематичните казуси на дисонантното културно наследство в България.

В главата се прави преглед на цялостния нормативен контекст - от създаването на първите нормативни актове по отношение на културното наследство и развитието му до днес. Изследвани са нормативни актове, съдебна практика, правна теория, включително анализ на основните относими понятия по въпросите на културното наследство, собствеността, авторските права, процедури и пр.

Считаме, че коментарите направени в тази глава около проблемите в правната уредба са основата на търсенето на идеи за **изменение на съществуващата уредба в посока, която да подобри механизмите на управление на дисонантното културно наследство** с цел да бъде извадено от ситуацията на конфликтност чрез разработването на нормативна база, принципи на управление и политики спрямо него.

Това е така, защото дисонантното наследство е специфичен проблем, при който се преплитат няколко дискурса – на злободневното политическо говорене, културните практики (това, което хората и групите реално правят с паметниците), правната рамка, която се явява оправдание и/или извинение за съществуването, съответно вида на паметниците и на ниво културни противоречия.

Действащата в България правна рамка и проблемите от правен характер при управлението на паметниците от епохата на комунизма са изключително усложнени, а опитите за нормиране са разпръснати из множество законови и подзаконови източници. Ежедневие в управленската практика на публичните институции, ангажирани с културна политика е **да решават ad hoc „какво да се прави“ и „какво може да се направи“ в дадена ситуация**, спрямо един или друг монумент, законосъобразно ли би било едно или друго действие спрямо някакъв конкретен паметник. Въпросите често са много – неяснота около статут, собственост, законова рамка, която да регламентира компетентност и правомощия за вземане на решение и действие, авторски права на авторите – архитекти и т.н., както и идеологически (или социокултурни), и политически конфликти в едно (разделено) общество. Въпросите - кому принадлежи собствеността на паметника, има ли формален статут на културна ценност, определящ режим на закрила, кой е компетентен да взема решения за него и неговата съдба, независимо дали става въпрос за **демонтаж, разрушение или реставрация**, предполагат правно знание и експертно усилие по формулиране на правни и управленски норми.

В този смисъл считаме, че е необходимо да се направи преглед на традициите в управлението на културното наследство в България, за да установим на каква база стъпваме, наред с анализа на действащата уредба, за да се изясни всъщност доколко действащи и адекватни са законовите хипотези и какви възможности за адекватно управление и употреба всъщност предоставят, както и да се отговори на въпросите:

1. Доколко адекватни са правните норми?
2. В система ли са и противоречат ли си?
3. Има ли необхванати от нормите (нерегламентирани) области?
4. Какво е прилагането на нормите на практика?
5. Вземат ли съществуващите правни норми предвид казуси, близки до нашето понятие за дисонантно наследство?

В теорията (Георгиев: 2008) се обособяват три периода в развитието на политиките (чрез норми) по отношение на културното наследство:

1. От 1888 г. до началото на 50-те години на XX век. (От тогава датират първите опити за дефиниране на „старини“, уреждат се въпроси, свързани с опазването на недвижимите паметници, застрашени от разрушаване при ново строителство, регулират се отношенията между държавата и частните лица, придобили собственост върху архитектурни паметници и др.) Правната рамка на културното наследство от периода се характеризира обаче и с доминация на националната идея и стремеж към запазване и закрила на българските културни ценности и утвърждаване на българската държавност. Т.е. освен грижата за стрините е посветена и на грижа за „българщината“.)
2. От 50-те години на XX век до 1989 г. (Самият период може да има вътрешно разделение на отделните етапи (Еленков: 2008). Периодът се характеризира най-вече с доминиращата роля на комунистическата партия, включително и в сферата на политиките за културното наследство. Тези политики са реализирани и изградени в йерархична структура с двигател – центъра, който спуска решения към периферията. Планирането, създаването на правила и спазването на тези правила е отговорност изключително на центъра. Културно наследство от буржоазния период – „няма“, то е прочистено, преустроено с оглед новите нужди на държавната власт. Управлява се основно посредством **актове на изпълнителната власт** (укази, постановления и др.). Така например с Постановление на МС №1608 от 1952 г., се поставят всички паметници на културата, намиращи се в пределите на НРБ, под защитата на държавата. Разбира се, формалното поставяне на „всички“ паметници, не означава фактическото включване на такива, които не са съвместими с актуалната комунистическа идеология или откровено се манифестират като памет за буржоазната държава преди 1944 г. Приети са множество нормативни актове – постановления, наредби, инструкции и пр., имащи отношение към културното наследство. Със ЗПКМ се въвежда категоризация на паметниците на културата, която определя режими на закрила. Управлението на наследството се изчерпва основно до администриране, архивиране, регистриране, което води до извода, че всъщност реално управление на наследството липсва, въпреки подробната процесуална нормативна рамка, обхващаща регистрирането на ценностите.)

3. От 1989 г. до днес. (Това е периодът, в който започва да се търси смяна на **административния подход** на управление, характеризиращ се с *регистриране* на ресурсите и с простото изпълнение на предварително определени изисквания с **управленски подход**, при който акцентът да пада върху политиката и стратегическото планиране (Ландри: 1996). Налице е разширяване на кръга източници, които се явяват приложимо право по отношение на културното наследство. През 2009 г. се приема Закон за културното наследство. През периода е приета, наред с демократичната Конституция, основната рамка от нормативни актове, включително в областта на културата – ЗАПСП, ЗМГО, ЗПРПМ и много други.)

Уредбата на културното наследство (норми, процедури и пр.) е разгледана детайлно и в нейния цялостен нормативен контекст. Като проблеми на действащата уредба сочим автоматичния **пренос на концепции и норми за наследството – благо**, старини и археологически ценности, които неизменно трябва да бъдат опазвани, към цялата категория културно наследство. Законът възприема едно широко понятие за културно наследство, но тази широта, многоликост и разнопосочност на културното наследство по никакъв начин после не бива продължена и отразена в съответните конкретизиращи норми и процедури, които законът дава. Не се предвижда изобщо **механизъм за справяне с какъвто и да е конфликт** или спор по отношение на културно наследство. Режими за опазване действат **само по отношение на формално регистрираните** (политика на регистрация?) като „културна ценност“ паметници. Другите не подлежат на опазване според ЗКН и спрямо тях няма действащ режим на закрила. Проблемите с дисонантно наследство и паметниците като част от него са извън регулацията на законодателя. С тези проблеми понастоящем компетентните органи следва да се справят с „подръчни“ средства и ad hoc.

При разглеждането на уредбата на недвижимото културно наследство е подчертана ролята на компетентните органи, един от които е НИНКН - съгласно уредените в закона правомощия и компетентност на института е видно, че той разполага с възможността да съдейства и участва пряко в управлението на недвижимото културно наследство, нему е отредена ролята на главно действащо лице – предвид законово определените му правомощия, концентрацията на експертни и информационни ресурси, с които разполага.

Понастоящем е налице противоречива съдебна практика по отношение на различните аспекти на употребите на паметниците от периода – такава е практиката по наказателни дела в случаите

на боядисване (вандализиране?), при която веднъж (Софийски районен съд) приема, че боядисването не е хулиганство и деянието не съставлява престъпление, а акт на изразяване на политическо мнение с художествени средства и в друг случай - има решение (Благоевградски районен съд), в което съдът приема, че има осъществен състав на престъпление (хулиганство) и че какъвто и да е паметника (спорен, дисонантно приеман и пр.) „никой няма право да си прави майтап“ с него.

Налице е съдебна практика на административните съдилища срещу административни актове на местните власти – общински съвети, кметове. Оспорвани са актове за преместване, демонтаж (Старчев и паметника „1300 години България“), както е оспорвано и бездействието на местните власти да демонтират паметник (решение на СОС от 93-та и паметника на Съветската армия в София).

Поставен и коментиран е и актуалният въпрос за *отношението между различните права и норми*, какви са механизмите за действие на собственика на паметника (недвижим обект) и авторските права на изпълнителите – архитекти и скулптори (случаят проф. Старчев). Какви са възможностите, какви са правата на авторите (неимуществени) в случаите, в които произведението е създадено по поръчка и собственик (имуществени права) понастоящем е общината/държавата – често срещана житейска хипотеза. Кога налице е правомерно действие (напр. преместване) и кога е неправомерно (намеса, преправяне и пр.)? Маркиран е своеобразният парадокс - целенасочено анонимизиране на авторите – скулптори и архитекти при създаването чрез колективи (Аврамов: 1992, 2013) и препятстването на преместване или демонтаж заради нарушени авторски права днес.

Поставянето на проблематични обекти в една единна група културно наследство (благо), неразчитането на различните културни наследства, създава ситуация невъзможна за управление, законът (в широк смисъл), се оказва невъзможен за приложение в различните казуси, което е особено очевидно именно при неадекватното му приложение спрямо категорията дисонантно културно наследство. Този въпрос в работата ни е уплътнен с примери за това, какво се случва с отделни емблематични казуси на дисонантно културно наследство.

Глава трета: „Неразрешимите“ казуси на дисонантното културно наследство (с. 119 – 202)

В трета глава са изследвани подробно употребите и проблемното управление на шест емблематични казуса с паметници – дисонантно културно наследство: *Паметник на Съветската армия (София)*, *Паметник на Съветската армия – „Альоша“ (Пловдив)*, *Паметник „1300 години България (София)*, *Дом-паметник на БКП (Бузлуджа)*, *Мавзолеят (София)*, *Комплекс „Знаме на мира“ (София)*.

Всъщност, посредством изследваните в трета глава казуси, успяваме да илюстрираме всичко това, което бива изведено в предходните две глави, съобразно двойния фокус на работата – културните употреби (политически, комерсиални, екзотизиращи), правни проблеми на управлението (уредбата е неадекватна на проблемите, заплитането на „неразрешими“ казуси от гледна точка на колизията между норми и ценности от различен порядък – собственост, авторско право, право на местно самоуправление и пр.).

В периода на прехода избраните паметници са и най-честия обект на разнопосочни емоции и прояви с обратен знак, предмет на остри дискусии и дебати. Различна се оказва и социалната им съдба – едни от тях бяха разрушени, за други продължава да се спори, трети бяха реставрирани. В тях е видима цялата сложност и многопластовост на проблемите с употребите и управлението на такова силно дисонантно наследство, което именно прави изборът им налагащ се.

В работата за всеки от паметниците и архитектурните комплекси и съоръжения са изследвани различните етапи от битието на паметника, като се започва от историографските данни (автори, архитекти, скулптори, художници и пр.), като е направена уговорката, че работата в „колективи“ и стремежът към заличаване на индивидуалния авторов почерк с цел вписването в „каноните“ на социалистическия реализъм в изкуството, е важно положение при изграждането на монументи, архитектурни комплекси и паметници изобщо и през целия период. Изследвани са употребите в началото на т.н. преход, характеризиращ се с най-остро отрицание и битка на символи (паметниците с техния гигантизъм и недвусмисленост на внушенията) са „в околото“ на бурята до днес. Търсят се актуални употреби и проблеми на управлението – изразени както чрез социални, граждански дебати, чрез дигитални и други медийни канали, така и посредством съдебна практика имаща отношение към паметниците.

Заключение (с. 202 – 211)

В заключението са обобщени основните изследователски изводи, дават се насоки и мотиви за приложимостта на евентуални възможни (включително нормативни) разрешения на проблемите на дисонантното културно наследство и се извеждат основните приноси, които считаме, че работата има.

Разглеждането на проблемите на дисонантното културно наследство от периода 1944 г.- 1989 г. в съвкупност, при използвания двоен фокус на работа, доведе да някои идеи, които биха мотивирали търсенето на адекватно решение на управление и употреба на това наследство.

В дисертацията бяха изведени основните проблеми и различните постановки, на които в отделните случаи се базира решаването им:

- 1) Тълкуването на чл. 10 от ЕКПЧ от Европейския съд по правата на човека, че е **недопустимо инкриминирането на политическото мнение** като хулиганство.
- 2) Безусловната защита на **правото на собственост, авторското право и защита на паметниците като културни ценности**, като част от **неотменимото право на културно наследство**.

Така заключаваме, че тънката „**червена линия**“ следва да е свободата на изразяване на идеи без ограничение от държавните органи, независимо от формата, в която се осъществява, щом тази форма не навлиза по недопустим начин в правната сфера на други индивиди и не накърнява други права. За това, от наша гледна точка могат да бъдат изведени следните **възможни решения**:

- 1) *Отчитане на дисонантността* в културното наследство. Преодоляване на парадигмата, че то е винаги и неизменно позитивно благо. Само при приемане на такава конструкция са мислими конкретни стъпки за разрешаване на дисонантността.
- 2) *Разработването на специален статут* на дисонантните, спорни наследства, включително разработването на съответен специален режим и процедури за специален клас културно наследство.
- 3) *Регламентиране* на позволените несъгласия. Те могат да бъдат поставени в рамката на определен „преходен“ период на действие (например). Разработването на правен механизъм за изразяване на несъгласието с определени спорни паметници – то е

политическо мнение, подплатено със защитеното право на изразяване - е възможен вариант за справяне. Т.е. ако се изработи механизъм за изразяване на позиция (напр. чрез боядисване, изрисувване, инсталиране, осветяване в цвят или друга употреба на дисонантните паметници, без необратимо увреждане на същите), ще се постигне *баланс между правото на изразяване и другите защитени права*, без риск изразяването на мнение да бъде прочетено като хулиганство. Това е една реалистична идея, за приложението на която е необходимо да бъде разработен конкретен законов текст *de lege ferenda*, за да бъде избегнато противоречивото тълкуване.

- 4) След преглед на конкретните проблеми с дисонантното наследство, както и на нормативната уредба, си позволяваме да предложим и законови промени, изразяващи се в **активно обществено включване** в дебата и процедурите по вземане на решения за паметниците, част от дисонантното ни наследство. Нашият мотив е, че предвид това, че културните права (като основни човешки права) са права на конкретните личности и те като група – общество, трябва да имат право (наред с конкретен механизъм) на участие във вземането на решения по отношение на *тяхното* наследство. Уредбата възлагаща и вменяваща вземането на решения, както е понастоящем, само на експертни съвети не отговаря на нуждите на обществото и не води към разрешаването на дисонантността. Такъв конкретен вариант би било създаването на обществени (а не само експертни) съвети към общините или разширяване на експертните съвети по ЗКН (които правят оценката в процедурата по идентификация включително за **„обществено“ взаимодействие**), посредством включването на представители на гражданското общество. Основно задължение следва да е провеждането на отворени сесии – дебати за конкретни случаи и предложения за мерки, включително чрез организиране на местен референдум (напр. със задължение да се проведе в първите предстоящи местни избори като резултатите са задължителни за органите на местната власт).

Разбира се, горните конкретни идеи и предложения с оглед бъдещата уредба, са **едно от възможните** решения. Но смятаме, че посоката, аргументирана в мотивната част към направените конкретни предложения, е правилна.

Най-общо казано: тъй като понастоящем уредбата предвижда закрила и процедури само за наследството като безспорно благо (обявено за такова от органите по ЗКН и вписано в съответните регистри), признаването на дисонантността в съответните случаи на дисонантно

наследство освен чрез законови промени, може да стане и при вариант, при който да се стъпи на сега действащата уредба - на етапа изследване на „общественото взаимодействие“ на културната ценност в процедурата по идентификация по ЗКН, да се отчете дисонантността и да се установи и регламентира възможността за (например) временен/преходен период и/или **особен** статут на културния паметник, **позволяващ използването му за изразяване на несъгласие с идеологията, чийто символ е**. Втори вариант остава разписването на изцяло нова уредба, в която да се включи процесуален ред и възможност за изрязване на несъгласие в посоката, която изложихме по-горе.

По аналогия на случаите, в които ЗКН и понастоящем позволява и регламентира специална процедура при отправено искане от съответните институции, да може да разреши, в недвижими културни ценности - държавна или общинска собственост, да се извършват обредни ритуали и богослужения при спазване на режимите за опазването им. Очевидно законът отчита една особена функционалност спрямо такава ценност, Затова, струва ни се, че е възможно да се установи подобен режим и за паметниците (дисонантното наследство) – така те ще могат да функционират като своеобразна трибуна за изразяване на *допустимо политическо мнение на несъгласие* с режима, който символизират.

Всичко това е аргумент в полза на позицията, че е мислимо регламентирането на разрешеното и неразрешеното по отношение на дисонантните наследства.

В центъра на работата наред с не/допустимостта на наказателната репресия, поставяме и правната рамка регулираща възможностите за управление - т.е. за адекватно икономически, социално и културно стопанисване на паметниците. Затова считаме за нужно да споделим становище относно възможности на регулацията за по-адекватно управление, включително и икономически – принципно ние поддържаме състоятелността/адекватността на правната форма на *отдаване на обекти на концесия* като подходяща за проекти и изработването на тематични културни маршрути – каквито биха били такива обхващащи именно дисонантните наследства. Това би било решение, което има социални и пазарни предимства – то преодолява дисонантността използвайки я икономически и едновременно давайки възможност на различни по състав социални групи да посетят паметника и да изразят отношението си. Аргумент в полза на това виждане може да бъде открит в отчетливо демонстрирания интерес от страна на чужди на нашата бивша „соц-реалност“ зрители - например в предговора на книгата на Михов **Forget your past** (Михов: 2012), който твърди, че за чуждия зрител нашето дисонантно наследство в

лицето на паметниците на комунизма е „уникално“ и предизвикващо интерес. Очевидно различието спрямо западния градски пейзаж и традиция спрямо паметниците се явява нещо уникално и разпознаваемо. Това показва, че при проблема с дисонантността има още една страна – определен паметник е обект на спор тук, в България. За външния наблюдател – турист, фотограф – паметникът може да е „уникален“ (каквото и да значи това – уникално грозен, уникално странен, куриозен и пр. или друго). Този външен наблюдател не знае за какво спорят „наследниците“, а би могъл да научи това. Но - той въвежда външна гледна точка, която пък може да бъде интересна за онези, които са въввлечени в спора. Тя има предимството, че чрез своята отчужденост може би се доближава до евентуалната такава на „бъдещите“ поколения, евентуална бъдеща гледна точка на потомството, което заради своята отдалеченост ще бъде извън спора на първите поколения наследници, приемащи наследството дисонантно, нееднозначно или отхвърлящи го.

Така възниква и въпросът дали дисонантността на определено културно наследство е проблем свързан с времето? „Изветрява“ ли дисонантността? Отговорът не може да е категоричен - дори в правно отношение за много престъпления има давност, но има и такива – престъпленията срещу човечеството – за които давност няма. Но какъвто и да е отговорът на този въпрос, а той е и без значение спрямо днешното положение на конфликт, на остър дисонанс, той трябва да намери решение тъкмо днес.

Правната рамка понастоящем, макар често изменяна, съответно допълвана, е без ясна и логична визия за една осмислена държавна политика спрямо това така специфично и силно дисонантно наследство.

Разгледаните избрани казуси, наред с различните нива на проявена дисонантност се явяват аргумент на нашите изводи и заключения. Оказва се, дисонантността много често е налице както по отношение на приложимите законови норми, по отношение на различни спекулации със правен статут, правомощия на органи и лица, така и по отношение дисонантността на едно неформално, социално и публично ниво (медийна публичност).

С оглед постигнатото в работата можем да обобщим и открием следните приноси:

- Разпознаване и дефиниране на дисонантността като конкретен проблем и актуалността му;

- Изследване на правната рамка – изложение и критичен анализ;
- Предложения за изменения в уредбата, мотивирани от критиките на изложената правна рамка;
- Изследване на употребите – принос за дефиниране и решаване на проблема чрез търсене на отговор на въпросите: какви са съвременните политически, културни, идеологически, социални, икономически, ритуални, протестни, вандализиращи и пр. употреби на дисонантното културно наследство;
- Двойният фокус (правен и културологичен) на работата допринася за визуализацията на проблема в цялост, както и по отношение на опита за пръв път да се създаде работещ механизъм за решаването на проблемите с дисонантното културно наследство;

Библиография (с. 213 – 228)

- Аврамов, Д. 1994. Летопис на едно драматично десетилетие, София, Наука и изкуство, 1994.
- Аврамов, Д. 2013. Изкуство или пропаганда в бронз и камък - в портал Култура /19.11.2013г. (препечатан от в-к „Век 21“, броеве 22, 23, 24, 25 от 1992 г.)
- Аглан, А. 2004. От съпротивата към съпротивите: „понятието за съпротива“ според френските историци в сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструиране на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Андерсън, Б, 2004. Въобразените общности, София, 1998.
- Арент, Х. 2004. Репортаж за баналността на злото. Айхман в Йерусалим, С, 2004.
- Арент, Х. 2007. Насилие и политика. ИК Критика и хуманизъм, С, 2007.
- Артог, Ф. 2004. Сегашно и сегашност в сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструиране на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Артог, Ф. 2003. Редове на времето и режими на историчност. В сб. Около Райнхарт Козелек: Историческо време и темпоралност, Дом на науките за човека и обществото, С, 2003
- Асман, А. 2000. За кризата на културната памет. Електронно списание LiterNet, 12.08.2000, № 8 (9).
- Асман, А. 2004. Места на памет между триумфа и травмата. В сб. Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето, С, 2004.
- Асман, Я. 2001. Културната памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури, Планета 3, С, 2001.
- Атанасов, Д. 2015. Създаването на разказа за средновековната история на България и съкровищата на първите български ханове. В сб. Лулева, А.; И. Петрова (съст.) Изследвания на културната памет, културното наследство и идентичности, София, 2015.
- Байер, Х. 1981. Стиллове в изкуството, Български художник, С, 1981.
- Байчев, П. 2014. Спомени от лагерите. Портрети на лагеристи от Белене, С, 2014.
- Балабанов, П. 2009, Закон общество, паметници. В сб. Културното наследство в съвременния град. Сборник, изд. на НБУ, 2009.
- Бел, Д. 1994. Културните противоречия на капитализма, С, 1994.
- Бенямин, В. 1989, Върху понятието за историята, в сб. Художествена мисъл и културно самосъзнание, съст. А. Натев, изд. Наука и изкуство, С, 1989.
- Богданов, Б. 2004. Памет и идентичност или за субекта на спомена в сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструиране на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Бокова, И. Културна идентичност и колективна памет, в сп. Социологически проблеми, бр. 3-4, 1998.
- Бочев, С. 1990 Белене. Сказание за концлагерна България, С, 1990.

- Василев, Л. 2001. Българско вещно право. Нова звезда, С, 2001.
- Велчев, Б., Методиева, Е., Розалинова, Е., Прокопов, И. , 2006, Правна уредба на културното наследство в България и в ЕС, сравнителен анализ, С, 2006.
- Вернер, М. 2004. Изместени памети, кръстосани памети: френско-немски преплитания в конструирането на някои места на памет в сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструиране на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Видал-Наке, П. 2005. Убийците на паметта, сборник, С, 2004.
- Висман, Х. 2004. Използване на цитата в историята в сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструиране на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Вуков, Н. 2004. Въображението на мъртвите останки: смърт и виталност на паметниците от социалистическото минало в България, в. Антропологични изследвания, т.5, 2004, стр.51-70.
- Вуков, Н. 2012. Социалистически монументи, С, 2012.
- Войнов, Б. 2014. Подпоручик Петров, С, 2014.
- Гаврилова, Р. 1998. Кога е „едно време“? Устни разкази и колективна памет, в сп. Социологически проблеми, бр. 3-4, 1998.
- Гаврилова, Р. 2004. В търсене на изгубените места: конструиране на алтернативно минало в сб.
- Гаврилова, Р. и Колева, Д. съставители на сб. На мегдана, на двете чешми, С, 2004.
- Генчева, Р. 2003. Звучите на социализма в сп. Социологически проблеми, бр. 1-2, 2003.
- Георгиев, С. 2008. Правен режим на културното наследство в България, С, 2008.
- Генова, Я. 1998. Националната памет на социализма. Наблюдения върху празничното честване на 24 май и 2 юни в периода 1944 – 1969, в сп. Социологически проблеми, бр. 3-4, 1998.
- Даскалов, Р. 2004. Да си спомним социализма: социализмът в мемоарите на видни комунистически функционери в сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструиране на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Даскалов, Р. 2003. Локално време, глобално време – проблеми на периодизацията на историята на Балканите. В сб. Около Райнхарт Козелек: Историческо време и темпоралност, Дом на науките за човека и обществото, С, 2003.
- Деянова, Л. 2003. Дневникът на Георги Димитров и местата на паметта в сп. Социологически проблеми, бр. 1-2, 2003.
- Деянова, Л. 2004. „Места на памет“ – поглед от Изток. Публичното пространство на историята и кризата на свидетелствата в сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструиране на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Деянова, Л. 2009. Очертания на мълчанието, ИК Критика и хуманизъм, С, 2009.
- Дичев, И. 1998. Две фигури на забравата, в сп. Социологически проблеми, бр. 3-4, 1998.
- Дичев, И. 2002. От принадлежност към идентичност, ЛИК, С, 2002.
- Дичев, И. 1999. Дарът в епохата на неговата техническа възпроизводимост, С, 1999.
- Джеров., Ал. 2010. Вещно право, Сиела, С, 2010.
- Еленков, И. 2008. Културният фронт, Сиела, С, 2008.
- Ефтимов, Й. 2004. Какво да правим с комунистическите паметници?, Електронно списание LiterNet, 06.09.2004, № 9 (58).
- Жевсиевицки – Кос, Б. 2008. Колективната памет: съвременността на миналото във времената на свръхмодерността, С, 2008.
- Знеполски, И. 2004. Комунизмът – място на памет без общоприета опорна точка. Относно характера на посткомунистическата травма в сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструиране на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Знеполски, И. (Съст.) 2001. История, разказ, памет, Дом на науките за човека и обществото, С, 2001.
- Знеполски, И. (Съст.) 2003. Около Райнхарт Козелек: Историческо време и темпоралност, Дом на науките за човека и обществото, С, 2003.
- Знеполски, И. (Съст.) 2004. Около Пиер Нора: Места на памет и конструиране на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Знеполски, И. 2003. „Преходът“ и проблемите на историческата темпоралност. В сб. Около Райнхарт Козелек: Историческо време и темпоралност, Дом на науките за човека и обществото, С, 2003.
- Знеполски, И. 2003. Сблъсъкът на времената в страни със закъсняло развитие и идеята за прогреса. В сб. Около Райнхарт Козелек: Историческо време и темпоралност, Дом на науките за човека и обществото, С, 2003.
- Златарски, В. 1918. Търновският Омортагов надпис, История на българската държава през средните векове, Т.1, ч. 1 Епоха на хуно-българското надмощие, София, 1918.
- Иванова, Р. Паметниците – памет, култ или забрава, доклад, В Спомен места-исторја-сећања.
- Кабаков, И. 2007. Право на културно многообразие, УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.

- Кабаков, И. 2008. Русев., К. Международноправна закрила на културното наследство: инфраструктурни процеси. Предговор на сб. с нормативни актове „Международноправна закрила на културното наследство“, съставители Кабаков, И., Русев., К., издание на Министерство на културата на РБ, С, 2008.
- Казаларска, С. 2010. Памет и история в музея. PhD. СУ „Св. Климент Охридски“, 2010.
- Кандо, Ж. 2001. Антропология на паметта, Одри, С, 2001.
- Каразлатева, М. 1999. Културно наследство - културен туризъм: основа за нова урбанистична концепция и геополитика на идентичността / Мария Каразлатева. // Кръстопът, 1999.
- Китщайнер, Х. Д. 2003. Степените на модерността. В сб. Около Райнхарт Козелек: Историческо време и темпоралност, Дом на науките за човека и обществото, С, 2003.
- Китщайнер, Х. Д., 2004. Култура на паметта и историография в сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструирани на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Козелек, Р. 2003. Повтарящи се структури в историята в сб. Около Райнхарт Козелек. Историческо време и темпоралност, Дом на науките за човека и обществото, С, 2003.
- Козелек, Р. 2004. Съществува ли колективна памет в сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструирани на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Козелек, Р. 2007. Студии по история на понятията, С, 2007.
- Колева, Д. „Това е истина, дете ти говоря!“ Житейските разкази между историята и паметта, в сп. Социологически проблеми, бр. 3-4, 1998.
- Колева, Д. 2002. Биография и нормалност, ЛИК, С, 2002.
- Колева, Д. Гаврилова, Р. Еленкова, В. 1999. Съставители на сб. Слънцето на залез пак срещу мен, С, 1999.
- Крачунова, Д. 1999. Тоталитаризмът – власт и пропаганда, ИК„Вулкан 4“, С, 1999.
- Кръстев, Т. и авторски колектив, сборник. 2009. Културно наследство: образование - наука - опазване, интегрирани в туризма (Heritage: ESPRIT). Под общата редакция на проф. д.а.н. арх. Тодор Кръстев. Варна: LiterNet, 2009.
- Културното наследство в съвременния град. Сборник, изд. на НБУ, 2009.
- Кьосев, А. 2003. Вечната съвременност. Опит да се включи феноменът „класическо“ в Козелековата теория на темпоралните пластове. В сб. Около Райнхарт Козелек: Историческо време и темпоралност, Дом на науките за човека и обществото, С, 2003
- Кьосев, А. 2004. Тракия: преднационално, национално и комунистическо конструирани на места на памет в сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструирани на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Кьосев, А. 2009. Как е възможно да бъде разказан социализмът?“, Електронно издание Литературен клуб, 2009.
- Кьосев, А. Истинският наследник. Сп. Социологически проблеми, тематичен брой Социология, История, Литература.
- Кискинов, В. 2006. Правната система. Онтология и методология., УИ „Св. Кл. Охридски“, С, 2006.
- Кастелс, М. 2004. Възходът на мрежовото общество, Лик, С, 2004.
- Лавабр, М-К. 1998. История и памет: някои отправни точки, в сп. Социологически проблеми, бр. 3-4, 1998.
- Лавабр, М-К. 2004. История на паметта/социология на паметта в сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструирани на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Луис, Б. 2010. Сърп и пук. История на комунизма разказана в анекдоти, Прозорец, С, 2010.
- Международноправна закрила на културното наследство“, съставители Кабаков, И., Русев., К., издание на Министерство на културата на РБ, С, 2008.
- Лулева, А. 2006. Памет за социализма и автобиографично разказване, сп. Свакодневна култура у постсоциалистичком периоду, 2006.
- Лулева, А.; И. Петрова (съст.). 2015. Изследвания на културната памет, културното наследство и идентичности, София, 2015.
- Латинско-български речник, С, 1990, Наука и изкуство;
- Михов, Н. 2012. Forget your past. Монументалните паметници от времето на комунизма, С, 2012.
- Минева, М. 2003. Разкази за и образи на социалистическото потребление (изследване на визуалното конструирани на консумативната култура през 60-те години в България), в сп. Социологически проблеми, бр. 1-2, 2003.
- Ницше, Ф. 1992. За ползата и вредата от историята за живота в сб. Несвоевременни размишления, С, 1992.
- Нора, П. 2005. Места на памет. От архива до емблемата (том II), Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Нора, П. 2004. Места на памет. От републиката до нацията (том I), Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Нора, П. 2004. Световният възход на паметта в сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструирани на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Попов, Ч. 2002. Тоталитарното изкуство. Идеология, организация, практика, УИ „Св. Кл. Охридски“, С. 2002.
- Парис, Е. 2007. Дълги сенки. Истина, лъжи, история, Парадокс, С, 2007.
- Пикард, Р. 2003. Европейско културно наследство: Анализ на политиките и практиката, том 2, Съвет на Европа, Министерство на културата на Република България, С, 2003.
- Райчев, А. , Стойчев, К. 2004, Какво се случи? Разказ за прехода в България 1989- 2004, Изток-Запад, С, 2004.
- Розалинова, Е, Методиева, Е, 2006, Въведение към Правна уредба на културното наследство в България и в ЕС, С, 2006.

- Сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструиране на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Ставру, С. 2010. Въпроси на българското вещно право, Феня, С, 2010.
- Стоянов, В. 2006, Понятие за концесия, според новия Закон за концесиите, сп. Собственост и право, 2006, №12.
- Симеонова-Коруджиева, Д. 2010. Памет и културно наследство; сп. Организация и управление, 4/2010, стр.153-159.
- Симеонова-Коруджиева, Д. 2011. Недвижимото културно наследство – въпроси на териториалноустройствената защита, в-к Строител, специализирано издание на КСБ, бр. 52, година III, 30.12.2011г.
- Симеонова-Коруджиева, Д. 2011. Без/спорно културно наследство: новото говорене, сп. Български език и литература, научно-методическо списание на МОН, кн. 1, 2011.
- Ташев, Р. 2004. Обща теория на правото, С, 2004, стр. 142.
- Тета, Ж-М. 2004. Колективната памет – една философска загадка в сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструиране на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Тета, Ж-М. 2003. За възможността историята да се схваща като генеалогия в сб. Около Райнхарт Козелек. Историческо време и темпоралност, Дом на науките за човека и обществото, С, 2003.
- Тодоров, Х. 2004. Памет за несвободата в сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструиране на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Тодоров, Х. 2007. Райнхарт Козелек за историята на историческите понятия, в Козелек, Р. 2004. Студии по история на понятията.
- Тодоров, Х. 2003. Кой, кога и как преработва миналото. В сб. Около Райнхарт Козелек: Историческо време и темпоралност, Дом на науките за човека и обществото, С, 2003.
- Тюржон, Л. 2004. Конструиране на „етноскопична“ памет в Квебек. МРС на баските в сб. Около Пиер Нора: Места на памет и конструиране на настоящето, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Фенерски, Н. 2012. Перверзията на българските паметници, статия сп. Либерален преглед, бр. 28.12.2012г.
- Халбвас, М. 1996. Колективната памет, ИК Критика и хуманизъм, С, 1996.
- Шастел, А. 2004. Понятието наследство. В: Места на памет. От републиката до нацията, Том I, Дом на науките за човека и обществото, С, 2004.
- Янакиева, Т. 2009. Културно-исторически места на паметта – библиотеки, архиви, музеи: полета на интегративни взаимодействия в съвременното информационно общество. В сб. Културното наследство в съвременния град. Сборник, изд. на НБУ, 2009.
- Янков, Н. Божков, В. 1998. Културно-исторически ценности. Правни аспекти, С, 1998.

Чуждоезикови източници:

- Bertacchini, E. Saccone, D. and Santagata, W. (2011) Loving diversity, correcting inequalities: Towards a New Global Governance for the UNESCO World Heritage. <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1675874> (06.01.2012)
- Bernays, E., 1928, Propaganda, New York, 1928.
- Chapius, M. 2009, Preserving our heritage, improving our environment, Volume I, 20 years of EU research into cultural heritage, 2009, Directorate-General for Research Environment.
- Chapius, M., Lydon, A., Brandt-Grau, A. , 2009, Preserving our heritage, improving our environment, Volume II, Cultural heritage research: FP5, FP6 and related projects, 2009, Directorate-General for Research Environment.
- Connerton, P. 1989, How societies remember, Cambridge University Press, 1989.
- Čopič, V. Srakar, A. 2012, The literature review on cultural governance, 2012.
- Kiossev, A., 2008. Inheritance and inheritors, Competitions and conflicts. In: The EU and the Historical legacy in the Balkans, Antwerp, UCSIA.
- Margalit, A, 2002. The ethics of memory, Harvard University press, London, England, 2002.
- Matarasso, F., Landry, C., 1999, Balancing act: twenty-one strategic dilemmas in cultural policy. Cultural Policies research and Development Unit. Policy Note No.4, 1999, Council of Europe Publishing.
- Paroissien, L. (2006) 'Museum governance and funding: International issues requiring local analysis and informed solutions' (INTERCOM 2006, Conference paper); < <http://www.intercom.museum/documents/4-3Paroissien.pdf>> (20.01.2012)
- Roselaar, Saskia T., Public land in the Roman Republic: a social and economic history of the ager publicus, 396-89 BC (Oxford, 2010);
- Silverman, H., D. Fairchild Ruggles. 2007. Cultural Heritage and Human Rights, Springer, USA, 2007.
- Tunbridge, J.I., G.J. Ashworth. 1996. Dissonant heritage the management of the past as a resource in conflict, Chichester, New York, 1996.
- Vukov, N. 2006, Visualizations of the past in transition: Monuments and Museums in Hungary, Romania and Bulgaria after 1989., "Roles, identities and hybrids", 2005-2006.
- James. L., Wescoat. Jr., The Indo-Islamic Garden: Conflict, Conservation, and Conciliation in Gujarat, India, p. 53 in: Silverman, H., D. Fairchild Ruggles. 2007. Cultural Heritage and Human Rights, Springer, USA, 2007.

Периодични издания и други източници:

Далчев, Л. 1993. Писмо. „Жалоните на поробителя“, публикувано на 29.03.1993г. във в-к Труд;
 Зидаров, Ф. Национална класика или комунистически кич; В-к Труд, 2011г.;
 Интервю с проф. Христо Тодоров, в-к Сега, Брой 4442 (162) 16 Юли 2012г.;
 Интервю на Мая Стефанова с арх. Мартин Ангелов, в-к „Дневник“, 08.09.2012г.;
 Минев, Н. сп. „България –Македония“ бр. 4-5, 2009г.
 Къдринова., К. сп. Тема, бр. 32, 2012г. 13-26 август, 2012г., стр. 58.;
 в-к „Дума“, 31 август 1999 Мавзолеят на Георги Димитров - Антиистория, с. 16.;
 в-к „Дума“, 20 август 1999, Българската антиистория, Данков, Б., с. 8.;
 в-к „Дума“, 18 август 1999, Бакърджиев си прави заря за девети, Попов, , с. 3.;
 в-к „Дума“, 19 август 1999, Варвари, с. 16.;
 в-к „Дума“, 23 август 1999, Мавзолеят не пада, Попов, В., с. 1.;
 в-к „Дума“, 24 август 1999, Мавзолеят се изправи от взрива, с. 1.;
 в-к „Дума“, 25 август 1999, Обсадата на мавзолея се превърна във фарс, Костов, Б., с. 6.;
 в-к „Дума“, 26 август 1999, Подпалвачи и рушители, с. 16.;
 в-к „Дума“, 20 август 1999, Специалистите срещу бутането на мавзолея, Попов, В., с. 2.;
 в-к „Демокрация“, 25 август 1999, След разрушаването на мавзолея ще се върне старият дух на София, Николов, Т.,
 Интервю с проф. Димитър Аврамов, Демокрация, 25 август, с. 17;
 в-к „Демокрация“, 29 август 1999. Снимка - столичани си взимат камъчета за спомен, с. 2.;
 в-к „Демокрация“, 23 август 1999, Фадроми бутаха мавзолея, гробницата потъна с още 50 см., Николова, Е., с. 3.
 в-к „Демокрация“, 17 август 1999, Мавзолеят е незаконна постройка, ще го демонтират с дарения, Йонова, Д., с. 3.;
 в-к „Демокрация“, 24 август 1999, Мавзолеят се оказа противоатомен бункер, а не гробница, Владимирова, П., с. 3.;
 в-к „Демокрация“, 22 август 1999, Операцията повторена заради седем отказали детонатора, с. 3.;
 в-к „Демокрация“, 22 август 1999, Два неуспешни опита за взривяване на мавзолея, с. 1.;
 в-к „Демокрация“, 22 август 1999, Експлозията закъсна заради Пирински и трима младежи, с. 2.;
 в-к „Анти“, 27 август 1999, Защо аматьори, с. 3.;
 в-к „Нова зора“, 7 септември 1999, Продължението на гражданската война, Станилов, С., с. 1.;

On-line ресурси

Аврамов, Д. 2013. Изкуство или пропаганда в бронз и камък - в портал КУЛТУРА на 19.11.2013г.
 (<<http://kultura.bg/web/%D0%B8%D0%B7%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0-%D0%B2-%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B7-%D0%B8-%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D1%8A/>>)
 Асман, А. 2000. За кризата на културната памет. Електронно списание LiterNet, 12.08.2000, № 8 (9). <
<http://litenet.bg/publish1/aassmann/kriza.htm>> (19.01.2012)
 Валявичарска, Ж. 2014. Смутните руини на историята: социалистическите обществени паметници в постсоциалистическа България; 2.12.2014г. (<<http://novilevi.org/publications/209-valiavicharska-monuments>>/
 (9.12.2014)
 Баева, И. 18.05.2009г., (<<http://e-vestnik.bg/5714>>) (24.01.2012); Интервю;
 Генова, И. Изкуството от епохата на комунизма в художествения музей след комунизма в ел. сп. Литернет
 (<http://litenet.bg/publish14/i_genova/muzei.htm> (02.09.2015))
 Грозева, Д., К. Цветков, Г. Чолаков. Музеифициране на социализма: статутът на свидетелствата. <<http://www.uniplovdiv.bg/logos/GetResource?id=230>>
 Георгиев, Г. 2013. Неясни текстове в Закона за културното наследство затрудняват прокуратурата и съда , в сп. Правен свят, 13.10.2013г. (<<http://www.legalworld.bg/32887.neiasni-tekstove-v-zakona-za-kulturnoto-nasledstvo-zatrudniavat-prokuraturata-i-syda.html&orderby=1>> (03.09.2015))
 Деянова, Л. 2010. Батак. Открит урок. (<<http://www.bghelsinki.org/index.php?module=pages&lg=bg&page=obektiv14716>>
 (31.03.2010))
 Димитрова, С. Паметникът "1300 години България" противопостави Бойко Борисов на Стефан Данаилов, в-к Дневник, 9.04.2008г.
 (<http://www.dnevnik.bg/dnevnikplus/2008/04/09/482760_pametnikut_1300_godini_bulgariia_protivopostavi_boiko/>
 (24.01.2012))
 Ефтимов, И. 2004. Какво да правим с комунистическите паметници?, Електронно списание LiterNet, 06.09.2004, № 9 (58) (<<http://litenet.bg/publish/yeftimov/monuments.htm>> (19.01.2012))

- Иванова, Р. 2012. Паметниците – памет, култ или забрава < http://www.etno-institut.co.rs/Zbornik/zbornik26/ivanova_26.pdf> (19.01.2012)
- Тодоров, Х. 201. Философията и паметта, НБУ. <<http://www.nbu.bg/PUBLIC/IMAGES/File/naukata15.pdf>> (31.03.2010)
- Маринов, Ч. Места на памет и конструиране на настоящето, в. Култура, бр.2, 16 януари 2004. < http://www.kultura.bg/media/my_html/2304/nora.htm> (31.03.2010)
- Петров, В. 2009. Промените в закона за културното наследство.
- Петров, В.2009. Законът за културното наследство е злонамерена и некачествена халтура, 2009. < <http://hermesbg.org/bg/nova-biblioteka/kniga-7/142-zakonyt-za-kulturnoto-nasledstvo-e-zlonamerena-i-nekachestvena-haltura.html>> (31.03.2010)
- Кьосев, А. 2009. Как е възможно да бъде разказан социализмът?, Електронно издание Литературен клуб, 2009. < <http://litclub.bg/library/kritika/kjosev/prisustvia.htm>> (19.01.2012)
- Лулева, А. Памет за социализма и автобиографично разказване. < <http://www.etno-institut.co.rs/Zbornik/zbornik22/luleva.pdf>> (19.01.2012)
- Културната политика на България през времето на комунизма/. (<http://www.kas.de/wf/doc/kas_38762-1522-11-30.pdf?141127093152>) (02.09.2015)
- Минев, Н. сп. „България –Македония“ бр. 4-5, 2009г. (<<http://bulgariamakedonia.net/index.php?br=33&stat=427>> (02.07.15г.)
- в-к „24 часа“, 29 юли 2011 (<<http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=982861>>);
- в-к Дневник 29 юли 2011 (<http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2011/07/29/1131504_zvezdata_na_buzludja_beshe_zapalena_vupreki_zabranata/>);
- в-к „Дневник“ 2.08. 2011 (<http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2011/08/02/1132973_borisov_obeshta_da_prehvurli_na_bsp_sobstvenostta_na/>);
- в-к „24 часа“, 28 септември 2011 <<http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=1056957>>);
- в-к „Десант“, 24.08.2011г., (< <http://www.desant.net/show-news/22748/>>) (26.09.2012г.);
- в-к „Дневник“, 20.08.2012г. Интервю на Г. Марчев с В. Старчев, (http://www.dnevnik.bg/intervju/2012/08/20/1889719_valentin_starchev_skulptor_na_monumenta_pred_ndk_tozi/) (26.09.2012г.)
- в-к „Дневник“, 9.04.2008г. (<http://www.dnevnik.bg/dnevnikplus/2008/04/09/482760_pametnikut_1300_godini_bulgariia_protivopostavi_boiko/>) (24.01.2012);
- Дрикнюз, 25.06.2009г. Боядисват паметника „1300 години България“ в оранжев цвят“ (<http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=369157>)
- в-к „Дневник“ (<http://www.dnevnik.bg/bigpicture/2009/08/15/765840_30_godini_monument_zname_na_mira/>) (24.02.2012)
- в-к „Стандарт“, 11 юни, 2010, Камбаните в София пропяха след 20 години, (<<http://www.standartnews.com/news/details/id/70949/Камбаните-в-София-пропяха-след-20-години/>>)
- Димитрова., Кристин „Паметникът пред НДК да си върви в историята“, Свободата, 14 август 2012 г. (<<http://www.svobodata.com/page.php?pid=9769&rid=20>>) (16.07.2015)
- в-к „Новини“, 1.7.2011;
- Канал 1. 1.7.2011, (<http://bnt.bg/bg/news/view/55965/za_pametna_i_pametnicite_razgovor_s_bojidar_dimitrov>);
- в-к „Дневник“, 29.6.2011г. ст. „ГЕРБ: Дебатът в СОС за паметника е безсмислен, можеше да се реши с доклад“ (<http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2011/06/29/1114431_gerb_debatut_v_sos_za_pametnika_e_bezsmislen_mojeshel/>);
- в-к „Дневник“, 23.6.2011г. „Изрисувани покрай паметника“ (<http://www.dnevnik.bg/analizi/2011/06/22/1110958_izrisuvani_pokrai_pametnika/>);
- в-к „Дневник“, 21.6.2011 „И общината и областният управител се оказаха изненадани от нощното почитване“ (<http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2011/06/21/1110144_i_obshtinata_i_oblastniat_upravitel_na_sofiia_se/>);
- в-к „Капитал“, 20.6.2011 „Този крив народ българите“ (<http://www.dnevnik.bg/analizi/2011/06/22/1110958_izrisuvani_pokrai_pametnika/>);
- в-к „Дневник“: „Скромна демонстрация „за“ и „против“ Паметника на съветската армия. 15 януари 2012 (<http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2012/01/15/1745250_skomna_demonstraciia_za_i_protiv_pametnika_na/>);
- в-к „Дневник“ (дискусии, форум: <http://www.dnevnik.bg/sviat/2015/09/10/2607368_v_berlin_ekshumiraha_glava_na_lenin_za_izlojba/?ref=yellow_fp> (10.09.2015))
- в-к „Новинар“, (http://novinar.bg/news/pametnikat-na-savetskata-armiia-otnovo-preobrazen_NDAxNDsxMA==.html#) (26.09.2012);
- в-к „Дневник“, бр. от 17.08.2012г. (http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2012/08/17/1889678_pametnikut_na_suvetskata_armiia_v_sofiia_osumna_s/) (26.09.2012г.);

в-к „Труд“, бр.12.09.2011г. Паметникът на съветската армия – частен;
 (<<http://www.trud.bg/Article.asp?ArticleId=1035401>>);
 в-к „Дневник“, 29 юли 2011
 (<http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2011/07/29/1131504_zvezdata_na_buzludja_beshe_zapalena_vupreki_zabranata/>);
 в-к „Дневник“, 21.6.2011г. ст. „Руското посолство и творчески съюзи се възмутиха от изрисувания паметник“ (<http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2011/06/21/1110257_posolstvoto_na_rusii_i_tvorcheski_sujuzi_se_vuzmutiha/>);
 в-к „Дневник“, 20.6.2011 „Над 1700 души във Фейсбук се обявиха срещу почитването на изрисувания паметник“ (<http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2011/06/20/1109583_nad_1700_dushi_se_obiaviha_vuv_feisbuk_sreshtu/>);
 в-к „Дневник“, 22.6.2011г.ст. „Руското външно министерство поиска наказания за вандалите омърсили паметника“ (<http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2011/06/22/1110466_ruskoto_vunshno_ministerstvo_poiska_nakazaniia_z/>);
 ;
 в-к „Дневник“ 2012
 (<http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2011/06/23/1111313_martin_zaimov_predloji_shareno_kopie_sreshtu/>) (23.01.2012).
 в-к „Дневник“ 2014
 (<http://www.dnevnik.bg/istorii_na_denia/2014/12/14/2437735_oficialno_pametnikut_pred_ndk_shte_bude_zamenen_ot/>) (14.12.2014).
 в-к Дневник 2015
 (http://www.dnevnik.bg/dnevnikplus/2008/02/06/455799_ot_zevzeka_kushti_do_han_asparuh_ili_liberalizacia_na/) (16.07.2015г.)
 База данни и снимков архив „lostbulgaria.com“ (<<http://www.lostbulgaria.com/?cat=316&paged=2>>) (04.07.2015)
 Страница на Министерство на културата (<<http://mc.government.bg/page.php?p=58&s=244&sp=246&t=0&z=0>>) (03.04.2015)
 Веселинов, В. 2004. „Рицарите на духа и крантата“ Есе. (8.2.2004) (<linternet.bg/publish8/ves_veselinov/ricarite.htm>) (24.01.2012));
 в-к „Култура“, 2008. „Паметникът пред НДК – какво да се прави“, репортаж от дискусиата, в. „Култура“, бр. 37 (2520), 31 октомври 2008 (<http://www.kultura.bg/bg/article/view/14847>) (16.07.2015))
 в-к „Култура“, 2008, Павел Попов, „НДК. Държавен? Общински? Частен?“, в. „Култура“, бр. 35 (2518), 17 октомври 2008 (<http://www.kultura.bg/bg/article/view/14774>) (16.07.2015)
 в-к Дневник, 19.02.2015г. Кьосев., А. Този паметник ме обижда,
 (http://www.dnevnik.bg/analizi/2015/02/19/2473222_tozi_pametnik_me_objida/) (16.07.2015г.)
 Портал Култура: Реконструкция или деконструкция
 (<<http://kultura.bg/web/%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F/>>) (16.07.2015))
 Строежът на мавзолея в блога: Стара София (http://stara-sofia.blogspot.com/2012/07/blog-post_18.html) (17.07.2015г.)
 в-к „Стандарт“, 19 август 2003г.; Мавзолеят, който разделяше хората
 (<http://paper.standartnews.com/archive/2003/08/19/society/s3817_11.htm>) (17.07.2015))
 в-к „Капитал“, Ива Рудникова, Бисера Станева. Операция „Мавзолей“- край или продължение., в-к Капитал, 21 авг 1999 (<http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/1999/08/21/251873_operaciia_mavzolei_krai_ili_produljenie/>)(17.07.2015))

Нормативни източници:

Закон за културното наследство, В сила от 10.04.2009 г.Обн. ДВ. бр.19 от 13 Март 2009г., изм. ДВ. бр.80 от 9 Октомври 2009г., изм. ДВ. бр.92 от 20 Ноември 2009г., изм. ДВ. бр.93 от 24 Ноември 2009г;
 Закон за военните паметници, Обн. ДВ. бр.13 от 8 Февруари 2008г., изм. ДВ. бр.19 от 13 Март 2009г., изм. ДВ. бр.92 от 20 Ноември 2009г.;
 Закон за имуществото на Българската комунистическа партия, Български земеделски народен съюз, Отечествения фронт, Димитровския комунистически младежки съюз, Съюза на активните борци против фашизма и капитализма и българските професионални съюзи, В сила от 19.12.1991 г., Обн. ДВ. бр.105 от 19 Декември 1991г., изм. ДВ. бр.30 от 11 Април 2006г.;
 Всеобща декларация за правата на човека, Приета и провъзгласена с резолюция 217 А (III) на Общото събрание на ООН от 10.12.1948 г. Издадена в сборник от международни документи, 1992 г.;
 Декларация относно умишленото унищожаване на културно наследство, приета на 17 октомври 2003г. от Генералната конференция на Организацията на обединените нации за образование, наука и култура среща в Париж, в тридесет и втората сесия;
 Хагска конвенция за защита на културните ценности в случай на въоръжен конфликт, приета от ЮНЕСКО, 1954г.;
 Временни правила за научни и книжовни предприятия , обн. ДВ, бр.31, 1888;

Закон за издирване и за спомагане на научни и книжовни предприятия , обн.ДВ, бр.13, 1890;
 Закон за старините , обн. ДВ, бр.37, 1911;
 Закон за паметниците на културата и музеите, (отм. 2009г.);
 Наредба-закон за запазване на старинните постройки в населените места , обн. ДВ, бр.135, 1936г.;
 1608 Постановление на МС, обн. ДВ, бр.7, 1952;
 Инструкция за привеждане в известност, регистрация и опазване паметниците на културата, обн. В Известия, бр.79, 1952;
 Постановление на МС №165 и през1959 – Правилник за приложението му, обн. В Известия, бр.68, 1958 и Известия, бр.71, 1959;
 Инструкция за държавната регистрация на музейните фондове (Известия, бр. 92, 1958);
 Изменение и допълнение на Инструкцията за държавната регистрация на музейните фондове (Известия, бр.80, 1960);
 Правилник за използване и опазване на недвижимите паметници на културата и историческите места (Известия, бр.73, 1960);
 Наредба №49 за покупка от частни лица на предмети с археологическо, историческо и етнографско значение, архивни материали, антикварни книги, произведения на изкуството, реквизити и др. (известия, бр. 73, 1960);
 Наредба за отдаване под наем на помещения в сгради, недвижими паметници на културата (Дв, бр.36, 1963);
 Инструкция за опазване от претопяване на предмети и монети от благородни и цветни метали и архивни документи с научна и художествена стойност (ДВ, бр. 76, 1964);
 Инструкция за набиране, разходване и отчитане на извънбюджетните средства в музеите (ДВ, бр.14, 1965);
 Устройствен правилник за народните, специалните и възпоменателните музеи към народните съвети и ведомства (ДВ, бр.44, 1965);
 Правилник за изваждане и запазване на намиращите се под вода паметници на културата и природни забележителности от водната флора и фауна (ДВ, бр.53, 1967);
 Наредба №5 на МК, обн. В ДВ, бр.60, 1998;
 Наредба №17, обн. В ДВ, бр. 35, 1979;
 Закон за държавната собственост, в сила 01. 01.1996г. (посл изм. ДВ. бр.19 от 8 Март 2011г.)
 Закон за общинската собственост, в сила от 01.06.1996г. (посл. изм. ДВ. бр.19 от 8 Март 2011г.)
 Закон за водите (В сила от 28.01.2000 г., посл изм. ДВ. бр.28 от 5 Април 2011г.);
 Закон за горите (Обн. ДВ. бр.125 от 29 Декември 1997г., Отменен с § 2 от преходните и заключителните разпоредби на Закона за горите (нов) - ДВ, бр. 19 от 8 март 2011 г., в сила от 09.04.2011 г.;
 Закон за собствеността на гражданите (отм.), ЗТСУ (отм.) и др.
 Наредба №Н-2 от 6.04.2011г. за създаване, поддържане и предоставяне на информацията от автоматизирана информационна система „Археологическа карта на България“, издадена от министъра на културата, обн., ДВ, бр.32 от 19.04.2011г.;
 Наредба №Н-3 от 3.12.2009г. за реда за извършване на идентификация и за водене Регистъра на движими културни ценности, издадена от министъра на културата, обн., ДВ, бр.101 от 18.12.2009г.; Наредба №Н-4 от 11.12.2009г. за реда за водене на Регистъра на експерти по чл. 96, ал. 3 от ЗКН, „, издадена от министъра на културата, обн., ДВ, бр.2 от 8.01.2010г.;
 Наредба №Н-6 от 11.12.2009г. за формиране и управление на музейните фондове, издадена от министъра на културата, обн., ДВ, бр.2 от 8.01.2010г.;
 Наредба №Н-00-0001 от 14.02.1011г. за извършване на теренни археологически проучвания, издадена от министъра на културата, обн., ДВ, бр.18 от 01.03.2011г.;
 Наредба №Н-00-0005 от 8.06.2010г. за условията и реда за възпроизвеждане на културни ценности в копия, реплики и предмети с търговско предназначение, издадена от министъра на културата, обн., ДВ, бр.46 от 18.06.2010г., изм. Бр.58 от 30.07.2010г.;
 Наредба за именуване и преименуване на общински обекти и за паметниците и другите възпоменателни знаци на територията на Столична община, приета с решение № 155 по Протокол № 102 от 08.03.2007 г. на СОС;
 Закон за концесиите, Обн. ДВ. бр.36 от 2 Май 2006г., в сила от 01.07.2006 г.;
 Закон за устройство на територията, Обн. ДВ. бр.1 от 2 Януари 2001г., в сила от 31.03.2001 г.;
 Венецианска Харта на ИКОМОС (International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (the Venice charter, 1964);
 Европейска културна конвенция, Ратифицирана със закон, приет от Великото народно събрание на 14.08.1991 г. - ДВ, бр. 70 от 27.08.1991 г. Издадена от Министерството на външните работи, обн., ДВ, бр. 85 от 15.10.1991 г., в сила за България от 2.09.1991г.;
 Указ № 904 от 28.12.1963 г. за борба с дребното хулиганство (УБДХ)

Приложения (притурка)